

Milenko POPOVIĆ i Raisa TROSTINSKA
Filozofski fakultet, Zagreb

ALOGRAF – GRAFEM – GRAFEMEM (I PRINCIPI PRAVOPISA HRVATSKOG, RUSKOG I UKRAJINSKOG)

Postojanje pojma fonem nameće potrebu za pojmom grafem, kao označitelju fonema na pismu. A s obzirom na to da nije uvijek jedno slovo jedan grafem, uvodi se pojam niži od grafema – alograf i, za rusku i ukrajinsku grafiju, pojam viši od grafema – grafemem. Na osnovi grafijskih postupaka, tj. na osnovi načina upotrebe grafema, obrazlažu se principi pravopisa hrvatskog, s jedne strane, i ruskog i ukrajinskog, s druge.

Je li uopće potreban, uz pojam slova, pojam grafema? *Encyklopédia jazykovedy* [1], naprimjer, ima natuknicu: »*grafem*, slovo« – ne praveći nikakvu razliku. U knjizi *Russkij jazyk. Ėnciklopedija* [2], premda je izišla 1979, ni nema natuknice: grafem. U Simeonovu *Rječniku* [3] postoje obje natuknice. Oba pojma razrađuje i Škiljan u *Pogledu u lingvistiku* [4], Brozović u »Fonologiji hrvatskoga jezika« [5] i dr.

Mi mislimo da postojanje pojma *fonem* nameće potrebu za pojmom *grafem* i da se, kada je riječ o alfabetima, može dati ovakvo određenje: grafem je osnovna jedinica grafije, pismeni znak za fonem, a slovo je osnovna jedinica alfabeta, koja ili sama (bez dijakritičkog znaka ili s njime) može imati funkciju grafema, tj. biti grafem, ili biti dio grafema dvoslova/digrama, grafema troslova/trigrama..., ili biti ukomponirani dio grafema stopljenoga/fuzijskoga slova, ili biti alograf (grafema), ili biti grafem + dio grafema, ili biti digrafem, ili biti grafemem.

Primjedba:

S obzirom na termin *grafem* (sa sufixom *-em*), mislimo da je jedino dosljedno uz termine *dvoslov*, *troslov*... upotrebljavati termine *digram*, *trigram*..., a *-graf* ostaviti za druge slučajeve, kao što su, naprimjer, slova *b* i *v* u španjolskoj grafiji, gdje su ona alografi grafema *b/v*. Obična latinička i gotička slova nje-mačkoga alfabeta, rukopisna i štampana slova, vleika i mala slova itd. nisu alografi, jer im je grafemska funkcija ista, to su varijante slova ili alogrami (ako za sveobuhvatnu, opću predodžbu slova upotrijebimo termin: gramem).

Dalibor Brozović u [5; 391] kaže: »Hrvatska grafija ima trideset grafema.« U

istoj knjizi na stranici 338. Ivo Škarić ustvrđuje: »U hrvatskom standardnom jeziku ima 30 fonema i još dva koja su slobodna stilistička: /ǣ/ i /r̥/.«

Uvrstimo li /r̥/ u »temeljne foneme«, kako se obično postupa, moramo ustvrditi da je slovo *r* u hrvatskoj grafiji polivalentan grafem – digrafem: grafem za fonem /r/ i grafem za fonem /r̥/ (*ridast – rdast, Drava – drvā*).

Što se tiče refleksa jata *ě*, mislimo da se ne može govoriti o posebnom fonemu (posebnim fonemima). Međutim, prihvatimo li jednosložan izgovor bivšega dugoga *ě*, pred nama je raskorak između grafema i fonema ([mljéko] – *mlijeko*, [svjēt/svjēt] – *svijet*).

I opet navodimo Ivu Škarića iz iste knjige [5; 338]: »Naš je suvremeni pravopis postavljen prije teorijskog razgraničenja fonetike i fonologije (...) i intuitivno je utemeljen (kao i većina drugih) na fonemskim načelima, a svjesno na fonetičkim.« Na stranici 351. opisuje »šest vrsta odnosa između fonema i njihovih glasničkih ostvarenja: ... 3. fonem se ostvaruje glasnikom koji bi u neasimilacijskom položaju ostvarivao koji drugi fonem (npr. /z/ u [beščega])...« Na sljedećoj stranici (352) počinje »Popis fonema, njihovih razmjernih učestalosti i položajnih ostvarenja u hrvatskom standardnom govoru«, gdje se uopće ne navode slučajevi tipa *vrabac, vrapca*, tj. gdje se za zvučnost/bezvučnost i asimilaciju po mjestu tvorbe navode samo slučajevi na mjestu dodira naglašene i nenaglašene riječi (uglavnom enklitike). Slučajevi kao *otpisati, svadba* daju se na stranici 348. kao »asimilacijska promjena fonemska« (ali među ostalim, a ne sustavno), iz čega bi trebalo zaključiti da je i paradigmatički odnos između [b] i [p] u *vrabac, vrapca* – jer je ostvorena »asimilacijska promjena fonemska« – odnos između fonema /b/ i /p/, tj. da se na mjestu neutralizacije opozicije u riječi ostvaruje jedino mogući glasnik kao »tipično ostvarenje«, dakle da je u *vrabac* ostvaren fonem /b/, a u *vrapca* fonem /p/, ili da je u *svjedodžba* ostvaren fonem /ž/ (a ne /č/) itd., što upućuje na zaključak da je princip hrvatskoga pravopisa – u granicama riječi, jer slijedi (fonemske) promjene, i na mjestu dodira riječi, jer ne slijedi odgovarajuće promjene – fonemski (a ne fonetički).

I u ruskom je jeziku položaj šumnjaka ispred šumnjaka položaj neutralizacije opozicije (*vokzal* [vʌgzál] 'kolodvor', *pros'ba* [próz'bʌ/ə] 'molba'), ali je u ruskom književnom jeziku (kao i u hrvatskom kajkavskom dijalektu) i položaj na kraju riječi/iskaza položaj neutralizacije opozicije, tj. položaj u kojem se u govoru ne može ostvariti zvučni šumnjak (*rok* [rok], *roka* [rókʌ/ə]... 'sudbina', *rog* [rok], *roga* [rógʌ/ə]... 'rog', *nož* [noš], *noža* [nʌžá]... 'nož').

Vidi se da je ruski pravopis na odgovarajuće pojave reagirao drugačije od hrvatskog. Po kojem principu?

Položaje neutralizacije opozicija ruska stručna literatura zove slabim pozicijama za foneme, tj. u tim se položajima ostvaruju (terminologija je različita): signifikativno slabi fonemi [6], slabi fonemi [7], sintagmofonemi [8], [9] (izrazito manji broj autora vidi naprosto – foneme, kao npr. L. L. Bulanin [10]), a položaje gdje postoji izbor, tj. u kojima ne dolazi do neutralizacije opozicija, zove jakim pozicijama, pa u njima vidi: signifikativno jake foneme [6], jake foneme [7], paradigmafone [8], morfofoneme

[9] (mi ćemo dalje u tekstu upotrebljavati termine: sintagmofonem i paradigmfonem).

S obzirom na rečeno i navedene primjere, možemo zaključiti — kada je riječ o šumnim suglasnicima, a u vezi s jednačenjem po zvučnosti/bezvučnosti — da ruska grafija upotrebljava slova koja su i u tzv. slabim i u tzv. jakim pozicijama grafemi za suglasničke foneme u tzv. jakim pozicijama, tj. grafemi za paradigmfoneme, što znači da je (u ovome segmentu) princip ruskoga pravopisa paradigmfonemski. (Sada princip hrvatskoga pravopisa možemo nazvati određenije: sintagmfonemski, tj. on reagira na pojave na sintagmatskoj osi, kada »3. fonem se ostvaruje glasnikom koji bi u neasimilacijskom položaju ostvarivao koji drugi fonem« (već navođeni Škarić). Budući da je u *vrapca* ostvaren glasnik/fonem [p], koji je najčešće, tipično ostvarenje fonema /p/, upotrijebljeno je slovo *p* kao grafem za fonem /p/ ostvaren u tzv. slaboj poziciji, poziciji neutralizacije opozicije, tj. upotrijebljen je grafem za sintagmfonem.)

Primjedba:

U genitivu *kapka* (u tzv. slaboj poziciji) ostvaren je sintagmfonem /p_s/ koji je na istoj paradigmskoj osi na kojoj je i paradigmfonem /p/ (u tzv. jakoj poziciji) u nominativu *kapak*; u genitivu *vrapca* (u tzv. slaboj poziciji) ostvaren je sintagmfonem /p_s/ koji je na istoj paradigmskoj osi na kojoj je i paradigmfonem /b/ (u tzv. jakoj poziciji) u nominativu *vrabac*. U nominativu *papak* oba su [p] sintagmfonemi /p_s/, koji su automatski, istovremeno, i paradigmfonemi /p/ jer su u tzv. jakoj poziciji. (Uz sintagmfoneme dodano je _s.)

Kao i u hrvatskom, ni u ukrajinskom standardu kraj riječi/iskaza nije pozicija neutralizacije opozicije, tj. nema ograničenja za ostvarivanje zvučnih šumnjaka (kakvo postoji u ruskom). Kao i u hrvatskom i ruskom, pozicija bezvučnog ispred zvučnog šumnjaka u riječi pozicija je neutralizacije opozicije. Ali, za razliku od hrvatskog i ruskog (neočekivana je pojava): osim rijetkih izuzetaka, položaj zvučnog ispred bezvučnog nije pozicija neutralizacija opozicije, tj. u tom položaju nije ograničeno ostvarivanje zvučnih ispred bezvučnih šumnjaka. Kao dobra ilustracija toga može poslužiti par: *kaska* [káska] 'kaciga, šljem' i *kazka* [kázka] 'bajka; izmišljotina'.

Primjedbe:

1. U ukrajinskom alfavitu (azbuci, abetki) postoji temeljno slovo (termin u [5, 392] šč. Budući da je postalo od ligature i nastalo u drugoj slavenskoj sredini za drugačije fonemsko stanje, danas je ono u ukrajinskoj grafiji (kad god se upotrijebi) dvostruki grafem jednoslov/monogram, digrafem: za fonem /š/ i za fonem /č/ (uz grafeme jednoslove: š i č).

2. U ukrajinskome jeziku postoji pet afrikatskih fonema, od kojih su tri: par po nepalataliziranosti/palataliziranosti /z/, /z'/ (kakav ne poznaju ni hrvatski ni ruski jezik) i /ž/ (kakav ima hrvatski jezik). Za njihovo se prikazivanje na pismu sustavno upotrebljavaju kombinacije slova: *dz* i *dž*, ali te kombinacije ne postoje u ukrajinskom alfavitu kao slova dvoslovi/digrami. Tako je ostvareno čudno stanje: na razini grafemike postoje grafemi dvoslovi/digrami, koji ispod sebe, na razini slova, nemaju slova dvoslove/digrame ukrajinskoga alfavita.

Kada je riječ o šumnim suglasnicima, a u vezi s jednačenjem: bezvučni (B) ispred zvučnoga (Z) = ZZ (npr.: *borot'ba* [borod'bá] 'borba' – usp.: *borotysja*, *ličba* [l'izba] 'brojanje' – usp.: *ličyty*), treba reći da i ukrajinska grafija upotrebljava slova koja su i u tzv. slabim i u tzv. jakim pozicijama grafemi za suglasničke foneme u tzv. jakim pozicijama, tj. grafemi za paradigmo foneme, što znači da je (u ovome segmentu) princip i ukrajinskoga pravopisa paradigmo fonemski.

I za ruski i za ukrajinski jezik karakteristični su parovi nepalataliziranih/palataliziranih suglasničkih fonema (u ruskom je 15 takvih parova, u ukrajinskom 9). Naslijeđivši stari način (primijenjen u staroslavenskim tekstovima), i ruska i ukrajinska grafija nepalataliziranost/palataliziranost suglasničkih fonema označavaju posredno, preko slova za samoglasnike što se nalaze neposredno iza slova za suglasnike. Zbog te je (dodatne) funkcije slova za samoglasnike više nego samoglasničkih fonema. U ruskom je, po mišljenju većine, 5 samoglasničkih fonema (po nekima: 6), a slova je za samoglasničke foneme 10: *a, ja, e, je, y, i, o, jo, u, ju*. U ukrajinskom je, po mišljenju većine, 6 samoglasničkih fonema (po nekima: 5), a slova je za samoglasničke foneme 10: *a, ja, e, je, y, i, ji, o, u, ju* (istovetnost u latiničkoj transliteraciji ne znači u svemu istovetnost ćiriličkih slova ruskoga i ukrajinskoga alfavita). Uz navedena su slova za samoglasnike u identičnoj (dodatnoj) funkciji još slova: "meki znak", "tvrđi znak" – u ruskoj grafiji, te slovo "meki znak" i apostrof – u ukrajinskoj grafiji. (U transliteraciji ćemo – i ruski i ukrajinski – "meki znak" označavati apostrofom ', a ruski ćemo "tvrđi znak" i ukrajinski apostrof označavati navodnikom ").

Primjedba:

Ovim je načinom postignuta ekonomičnost: mnogo bi više slova bilo potrebno kad bi se nepalataliziranost/palataliziranost fonema označavala posebnim slovima za suglasnike.

U ruskoj grafiji slovo za suglasnik: u izoliranom položaju, ispred slova za suglasnik, na kraju riječi/iskaza, ispred slova: *a, e, y, o, u* i "tvrđoga znaka" – označava nepalatalizirani suglasnički fonem. Ako *S, s* označavaju bilo koje slovo za suglasnik, ako jednako označimo izolirani položaj suglasnika i položaj na kraju riječi/iskaza, dobivamo: *Sø, Ss, Sa, Se, Sy, So, Su, S'*. (Moguć je i slučaj da u položaju *Ss*, ako je *s* u funkciji označavanja palataliziranog suglasnika, i *S* označava palatalizirani suglasnik, ali time – jer se to uopće ne ostvaruje uvijek – nismo htjeli narušiti jasan prikaz.)

U ruskoj grafiji slovo za suglasnik ispred slova: "meki znak", *ja, je, i, jo, ju* – označava palatalizirani suglasnički fonem. Ako *S* označava bilo koje slovo za suglasnik, dobivamo: *S', Sja, Sje, Si, Sjo, Sju*.

Ako u *S* uvrstimo, naprimjer, slovo *d*, onda možemo govoriti o grafememu *d* koji se sastoji od grafema za fonem /d/ (s alografima: *dø, ds, da, de, dy, do, du, d''*) i od grafema za fonem /d'/ (s alografima: *d', dja, dje, di, djo, dju*).

U ruskoj grafiji, dakle, slovo za suglasnik (osim u izoliranom položaju i položaju na kraju riječi/iskaza, ali i to su, strukturno gledano, položaji ispred značenjske nule) nije potpuni grafem za suglasnički fonem, ali jest – grafemem.

U ruskoj grafiji, dakle, slovo za samoglasnik grafem je za samoglasnički fonem i dio grafema za suglasnički fonem, tj. grafem + dio grafema. (Slova "meki znak" i "tvrđi znak" dio su grafema za suglasnik.)

Primjedba:

Slova: *ja, je, jo, ju* (i *i*) u ruskoj grafiji (u određenim pozicijama) imaju funkciju dvostrukoga grafema: za fonem /j/ + grafem za odgovarajući samoglasnički fonem.

Uz male izmjene sve ovo vrijedi i za ukrajinsku grafiju. Uzmemo li i ovdje za primjer slovo *d*, ono je grafemem *d*, koji se sastoji od grafema za fonem /d/ (s alografima: *de, ds, da, de, dy, do, du, d'* - ovdje je riječ o apostrofu, ne o "tvrdom znaku", koji u ukrajinskom alfavitu i ne postoji) i od grafema za /d'/ (s alografima: *d', dja, dje, di, dju*).

Primjedba:

Slova: *ja, je, ji, ju* u ukrajinskoj grafiji (u određenim pozicijama) imaju funkciju dvostrukoga grafema: za fonem /j/ + grafem za odgovarajući samoglasnički fonem.

Sada (kada je riječ o prikazivanju suglasničkih fonema u ruskom i ukrajinskom jeziku) paradigmo fonemskom pristupu dodajemo i princip posrednog definiranja (zdesna).

Primjedba:

Budući da u hrvatskom jeziku postoje samo četiri para nepalataliziranih/palataliziranih suglasničkih fonema, princip posrednog definiranja danvo je odbačen stvaranjem posebnih slova - grafema za odgovarajuće suglasničke foneme.

Za ruski je vokalizam karakteristična redukcija nenaglašenih fonema, s jedne strane, /a/, /o/ iza nepalataliziranih suglasnika, a s druge - /a/, /e/ iza palataliziranih, pri čemu dolazi do preklapanja, tj. do neutralizacije opozicija.

Za ukrajinski je vokalizam redukcija nenaglašenih fonema manje karakteristična, ali postoji, tako da dolazi do preklapanja, tj. do neutralizacije opozicije ponajprije između fonema /e/ i /y/.

I jedna i druga grafija postupaju tako da u tzv. slaboj poziciji, tj. na mjestu ostvarenja nenaglašenoga samoglasnika pišu slovo za samoglasnik koji se na istoj paradigmatškoj osi ostvaruje pod naglaskom, u tzv. jakoj poziciji, tj. upotrebljavaju slovo koje je grafem za samoglasnički paradigmo fonem, tj. i u ovom segmentu primjenjuju paradigmo fonemski princip pravopisa (u ruskom: nom. jedn.: *voda* [vadá], ak. jedn.: *vodu* [vódu]; u ukrajinskom: *žyve* 'živi' [žy^evé] i [žévé] - usp. *žyty*).

Na kraju:

Princip je hrvatskoga pravopisa sintagmo fonemski. Princip je ruskoga i ukrajinskoga pravopisa paradigmo fonemski - i za suglasničke i za samoglasničke foneme, a za označavanje nepalataliziranosti/palataliziranosti suglasničkih fonema upotrijebljen je i princip dopunskog definiranja (zdesna). Različitošć principa odgovara nejednakosti inventarâ fonemâ i fonemskih alternacija.

ALLOGRAPH – GRAPHEME – GRAPHEMEME
(and orthographic principles in Croatian, Russian and Ukrainian)

Summary

The authors define grapheme, introduce the concept lower than grapheme – allo-graph and (for both Russian and Ukrainian graphies) as well as that above the level of grapheme – graphememe. They also distinguish the terms with formant *-graph* from those with formant *-gram*. The principles of Croatian orthography are defined as syntagmophonemic while Russian and Ukrainian orthographies are defined as paradigmophonemic using the principle of indirect defining (from the right).